

**ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 РР.
І УКРАЇНА. – К.: Клю,
2013. – 784 с.**

На 2014 р. припадає трагічна дата світової історії – сторіччя від початку Великої війни, як називали Першу світову європейські історики через її тотальний характер та згубні наслідки. Це був перший військовий конфлікт глобального масштабу, відзначений величезними людськими й матеріальними втратами. Ставши, без перебільшення, епохальною подією для подальшого розвитку людської цивілізації (особливо це стосувалося Європи), у ній переплелися різні чинники історичного розвитку – соціальні, політичні, духовно-культурні тощо. У своїх кривавих

жорнах Велика війна перемолола цілі народи, стала каталізатором падіння імперій і виникнення на їх уламках національних держав. Вона глобалізувала військові конфлікти, активізувала соціальні рухи, що призвели до утвердження кривавих тоталітарних режимів, і, головне, поглибила гуманітарні проблеми, нівелювавши цінність людського життя.

Перша світова війна оголила всі суспільні суперечності й «виразки». Об'єднуючи людей перед загальною небезпекою, вона водночас вивела на поверхню внутрішні конфлікти та напругу, які нуртували в кожній із воюючих держав, і насамперед у таких мультинаціональних, як імперії Романових і Габсбургів. Усі негаразди та виклики кривавої епохи безпосередньо торкнулися українців і представників інших етносів, котрі проживали на територіях, що входили до складу Росії й Австро-Угорщини.

Відтак не дивно, що не тільки у зарубіжній, а й у вітчизняній історіографії спостерігається зростання інтересу до історії Великої війни. Особливо в останні два десятиріччя чимало науковців намагаються узагальнити оцінки минулого століття, роблять спроби виокремити та проаналізувати ті найбільш важливі події, які визначили головні лінії розвитку, вплинувши на хід і долю історії України у ХХ ст., особливо в першій його половині. Значна кількість дослідників наголошують, що серед таких непересічних подій важливе (якщо не головне) місце належить саме Першій світовій війні.

Колективна праця українських істориків за редакцією академіка НАНУ В.Смолія побачила світ у київському видавництві «Клю» у переддень столітніх роковин від початку грандіозної бійні. Вихід цієї книги, без перебільшення, став знаковою подією не тільки для дослідників Першої світової війни, а й широкого загалу фахівців із вітчизняної історії та всіх, хто цікавиться минулим нашої країни. Це – перше в нашій історіографії ґрунтовне видання, присвячене впливу війни на суспільні процеси як у підросійській, так і підавстрійській Україні, відтворенню загальної картини політичного, соціально-економічного,

етноконфесійного, ідеологічного та культурного життя українського народу у час воєнного лихоліття 1914–1918 рр.

Кістяк авторського колективу склали представники академічного Інституту історії України, насамперед співробітники (нинішні та колишні) відділу історії України XIX – початку XX ст. на чолі з його багатолітнім завідувачем, членом-кореспондентом НАНУ О.Реєнтом (він же – упорядник тому), а також провідні вітчизняні історики з різних регіонів нашої країни: В.Солдатенко, М.Литвин, І.Патер, Г.Турченко, Л.Жванко, М.Несук та ін.

Історіософія проблеми. Осмислити й описати війну – справжнє випробування для інтелекту та морально-духовних засад дослідника. Тим більше, коли намагаєшся дотримуватися древньої філософської настанови – оповідати про будь-яке соціальне явище без гніву, пристрасті та осудження. Гнів – поганий порадник у житті. Недаром вже дві тисячі років тому римський філософ-стоїк і державний діяч Сенека порівнював гнів із тимчасовим божевіллям, оскільки він «так само наглухо закритий для порад і доводів розуму; так само збуджується за найдрібнішим приводом; нездатний відрізнити справедливе й істинне»¹. Із закликом до впокорення гніву виступав і християнський праведник Феофан Затворник, наголошуючи: «Прагніть смирення, – гнів і осудження відстануть самі по собі». І це при тому, що його ставлення до війни йшло в руслі вимог дев'ятнадцятого імперського століття й було досить-таки далеким від християнського смирення: «Справа війни – бадьоро стояти і завжди бути готовим вступити в бій з ворогом, себе не жаліючи й ворогу не потураючи»². У цих положеннях, як бачимо, уже закладено внутрішню суперечність у справі наукової безпристрасності щодо оцінки феномену війни. Описання її, як й іншого суспільного процесу, у принципі не може бути абстрактно об'єктивним, а лише суб'єкт-об'єктним процесом, що неминуче несе у собі відбиток світоглядних засад і моральних імперативів самого дослідника.

Особливо складно стало «без гніву та пристрасті» описувати війну після воістину кривавого двадцятого століття. З одного боку, люди вже певною мірою почали сприймати війну як звичне соціальне явище. Ще б пак: за останні 5,5 тис. літ людство пережило понад 14,5 тис. великих і малих війн, утішаючись усього лише 292 роками мирного життя. Однак, з іншого боку, доволі важко без осудження сприймати той факт, що за період з 1801 по 1913 рр. у війнах було загублено 5,6 млн людей, а в результаті двох останніх світових зіткнень загинуло, померло від голоду та епідемій ще понад 85 млн, 48 млн людей залишилися інвалідами. Не набагато покращилося становище й у другій половині XX ст., коли у світі було розв'язано 150 локальних війн і великих воєнних конфліктів із жертвами понад 25 млн людей³.

А тим часом особливість сучасних воєн полягає в тому, що вони ведуться не лише одними збройними силами, але й усією країною у цілому, мобілізуючи матеріальні та духовні сили народу. Війна веде до якісної зміни всіх

¹ [Електронний ресурс]: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1354021917>

² [Електронний ресурс]: http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/feof_zatv/pisma5/txt05.html

³ [Електронний ресурс]: http://human_ecology.academic.ru/1372/%D0%92%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0

сфер суспільного життя: політичного, економічного, соціального, духовного. Насамперед на воєнний лад перебудовується економіка. Наука спрямовується на вдосконалення озброєнь. Урешті-решт заручником війни стає весь народ. Украй несприятливі умови життя негативно відбиваються на його фізичному й духовному розвитку, часто-густо супроводжуючись справжнім голодом і масовою загибеллю від дистрофії. У цілому в найбільш загальній формі війна є крайньою формою конфлікту між державами, що знаходить свій вияв у прагненні вирішити питання внутрішньої і зовнішньої політики радикальними насильницькими методами.

Особливого трагізму набувають методи розв'язання внутрішніх конфліктів за умов громадянської війни, яка, попри свій крайній ступінь озлобленості, відрізняється ще й розмитістю суб'єктів конфлікту та складу його учасників, викривленим формулюванням їхніх інтересів і цілей. Насамперед громадянська війна характеризується складністю й невизначеністю складу супротивних сторін – через перехід з одного табору в інший, неможливість провести чітку грань між «комбатантами» й «некомбатантами», тобто між тими, що офіційно числяться в рядах воюючих сторін і тими, що там не числяться. У результаті вияву цих та інших факторів, у громадянській війні суттєво, а почасти й принципово діють уже зовсім інші соціально-політичні й психологічні закономірності, ніж у традиційних війнах між державами.

Ситуація ускладнюється й тим, що у процесі громадянських воєн, які часто-густо виростали з воєн міжнародних, поставали нові національні держави з їхнім культом могили Невідомого солдата як утілення жертвовності окремого людського життя заради виживання держави-нації та набуття в її лоні кожним громадянином особистого безсмертя. Як зазначає сучасний дослідник Б.Андерсон, «у новітній культурі націоналізму жодні символи не привокують більшої уваги, ніж пам'ятники й могили Невідомих солдатів». І далі: «Культурна значимість таких монументів стає ще зрозумілішою, коли спробувати уявити собі, скажімо, могилу Невідомого марксиста або пам'ятник полеглим лібералам. Чи не виглядає це повним абсурдом? Справа в тому, що ні марксизм, ні лібералізм не переймаються особливо питанням смерті й безсмертя. Якщо ж націоналістична уява цим так цікавиться, це наводить на думку про її глибоку спорідненість з уявою релігійною»⁴. Ідея нації відповідає завданню мобілізації населення і його самоорганізації як жодна інша.

Попри те, що національна держава – явище здебільшого нової й новітньої історії, самі нації, на основі котрих виникають держави, трактуються як розгорнуті у часі й просторі явища, витоки яких сягають глибокого минулого, що прямує до такого ж безкінечного майбутнього. У подібний спосіб нація виступає як фактор, що забезпечує сув'язь простору і часу у життєдіяльності людини. Самі ж нації покликають до життя любов, яка нерідко пронизана духом самопожертви. Смерть за Батьківщину набуває моральної величі. Урешті-решт чари націоналізму обертають випадок на долю. Перефразовуючи в нашому контексті відомий вислів близького до Ф.Міттерана французького філософа і

⁴ Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С.26.

політика Р.Дебре, можна сказати: «Так, я народився українцем цілком випадково, але ж, зрештою, Україна – вічна».

Отже за всіх своїх суперечностей, у своєму найбільш загальному вигляді війна виступає як складне соціальне явище, одна з форм вирішення суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та ряду інших суперечностей засобами соціального насилля – як між державами, народами та націями, так і між класами й соціальними групами. Більше того, сучасна війна з її безпрецедентною жорстокістю почала зачіпати життя кожної людини, кидаючи їй трагічний виклик, на який кожен особисто має знайти власну відповідь, свою правду і свою філософію життя. І у цьому процесі формування суспільної свідомості своє слово має сказати наука, адже лише вона і є систематизованим знанням, даючи людині своєрідну матрицю адекватного світосприйняття.

В історіософії західного світу, до якої ми останнім часом аж надто (і часом некритично) апелюємо, у цілому склався погляд на взаємозв'язок війни і процесу формування національної держави. Подальші дискусії навколо цієї проблеми тривають, однак уже виокремилася певна модель, яку можна взяти до уваги. Вихідним положенням у ній є те, що, можливо, у стародавньому світі та за середньовіччя й існували відособлені *етнічні спільноти*, однак вони не могли стати (і не ставали) основою державних утворень. На цю думку, очевидно, могли б пристати й українські історики. Однак у західній моделі приймається як аксіома, що *нації* не могли виникнути до початку західних демократичних революцій, які вперше вивели народні маси на політичну арену. При цьому нація визначається як «широка міжкласова спільнота, що утверджує свою особливу етнічну ідентичність та історію й претендує на свою власну державу»⁵. Наскільки вмотивована така позиція?

У цій моделі виділяються чотири етапи становлення національної держави. *Перший* – релігійний – в Європі XVI ст., коли протестантська Реформація і католицька Контрреформація сприяли утворенню нових спільнот на основі поширених народних мов і модерної світської практики, впроваджуваної досить нечисленним політичним класом. *Другий* – приблизно з 1700 р., коли державна експансія й комерційний капітал втягнув у національний дискурс навколо пробудження «громадянської» свідомості ширші верстви вищих класів. На *третьому* етапі наприкінці XVII ст. під тиском наростаючих фінансових криз і державного милітаризму на основі сформованих раніше «протонацій» почали виникати модерні міжкласові нації. Зростання військової повинності, позик та податків на війну сприяло політизації понять «народ» і «нація». Ідеологія націоналізму у централізованих Англії та Франції стала виконувати роль своєрідного «соціального клею» у процесі вдосконалення державного механізму. Після 1792 р. під тиском революційних і бонапартистських військ по всій Європі почали формуватися режими з опорою на милітарні державні формування й військові спільноти. Загальна військова повинність і ліквідація привілеїв означали виникнення модерної нації, що охоплювала собою все

⁵ Mann M. The Sources of Social Power. – Vol.I. – Cambridge, 1993. – P.215.

населення країни. На *четвертому* й заключному етапі, починаючи з кінця XIX ст., промисловий капітал зміцнював ці нації, покладаючи на державу дедалі більшу відповідальність за комунікації, загальну освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення й навіть сімейну моральність. Постає новий суспільний феномен – держава-нація. Тобто держава ставала «загальнонаціональною», культивує пристрасний націоналізм в емоційних сферах мілітаристського капіталістичного суспільства. Це дало підстави західним теоретикам дійти висновку, що нації й націоналізм виникають насамперед унаслідок діяльності мілітаристської держави.

З огляду на зазначене вище, українські історики, на нашу думку, мали б зважати на той факт, що ця модель формування нації в рамках державної структури посиляється здебільшого на унікальний досвід Західної Європи. Але чи підтверджується ця «дорожня карта» формування нації в умовах Центральної, а тим більше Східної Європи? На це запитання визнаний у світі дослідник Е.Сміт відповідає: «Якщо для Заходу характерна траєкторія “від держави до нації”, то Східну Європу й Азію більш переконливо можна проаналізувати з позиції моделі “від нації до держави”. Обидві моделі, як ми бачимо, являють собою лише грубі наближення, але вони служать нам нагадуванням про складнощі формування нації і необхідність обережно підходити до узагальнень із західного досвіду»⁶. Тобто на теоретичному рівні жорстке включення поняття нації в поняття «національна держава» створює перепони для розгляду проблеми *нації як спільноти*, внесення ясності в те, яким чином нація стала настільки значимою для безлічі людей у всьому світі та чому мільйони готові віддати своє життя за таку здавалося б абстракцію, як національна держава.

Чи не цей фактор – утворення нації як спільноти – виявлявся врешті-решт вирішальним, коли після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій нібито лише «за планами» дипломатів і видатних державних діячів почали формуватися більш пізні нації-держави шляхом укладення міжнародних угод? І ще одне, пов'язане з Першою світовою війною: наскільки вірна теза, що саме війна – рушій процесу створення держави й нації? Позаяк Україна настільки була обезсилена в результаті воєнного лихоліття, що це, урешті-решт, відобразилося й на тому місці в новому міжнародному порядку, яке вона посіла в XX ст.

Війна й «українське питання». Появу наукового дослідження «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» у вищезначеному контексті, судячи з усього, слід розглядати як серйозну заявку на осмислення трагічних подій Першої світової та переростання їх у героїчну і сповнену драматизму боротьбу за проголошення й утвердження української національної держави на теренах переважного розселення українського етносу.

У цьому солідно оформленому виданні побачили світ згруповані за розділами новітні студії, присвячені комплексу ключових проблем Першої світової війни, їх перебігу та наслідкам для України. Праця позначена пошуком

⁶ Смит Э. Национализм и модернизм. – Москва, 2004. – С.146.

нових методологічних позицій, ураховуючи, зокрема, основні тенденції розвитку європейської історіографії. Відмітною рисою є прагнення до залучення найширшого кола історичних джерел (архівних документів, офіційних і статистичних збірників, видань тогочасних державних і громадських організацій, матеріалів преси, мемуарів), різноманітної наукової літератури. Із нових методологічних позицій та використовуючи широке коло джерел автори представляють сучасне бачення Великої війни в історіографічному вимірі; місце українських територій у контексті міжнародних відносин і національної політики Росії; актуалізацію «українського питання» впродовж 1914–1918 рр.; соціально-економічне становище й повсякдення українського соціуму; функціонування громадських організацій та релігійного життя населення; ситуацію в Україні на завершальному етапі протистояння ворогуючих сторін тощо. Особливо цінними у плані новизни тематики стали студії, присвячені проблемам повсякденного життя та суспільних настроїв, маргіналізації соціуму, біженству й політиці українських національних урядів стосовно переміщених осіб, діяльності громадських організацій у справі допомоги армії та цивільному населенню, соціальному служінню духівництва різних релігійних конфесій, функціонуванню спецслужб і військової цензури, легітимістському руху в українських губерніях Росії, націтворючим процесам тощо.

Надзвичайно важливе місце у з'ясуванні наукових напрацювань з історії Великої війни, як на наш погляд, має розгляд процесу становлення історіографії проблеми в контексті впливу війни на український соціум. Цьому питанню присвячено нарис О.Реєнта та Б.Янишина – «Перша світова війна в українській історіографії» (с.18–60). Виходячи із загальних умов розвитку історіографії, науковці виокремили три етапи в дослідженні історії українських територій у контексті війни: міжвоєнний (1918–1939 рр.), період Другої світової й післявоєнний час (1939–1991 рр.), а також сучасний (від 1991 р.). В основному було проаналізовано праці українських авторів, утім, при розгляді ключових проблем та визначенні місця вітчизняної історіографії у сучасних дослідницьких тенденціях розглядалися й студії зарубіжних істориків.

Дослідники звертають увагу на те, що до 1990-х рр. Велика війна в історіографії на теренах СРСР залишалася в тіні Жовтневої революції 1917 р. та Великої Вітчизняної. В усталених ідеологічно-пафосних визначеннях, що відігравали ключову роль у міфологізації радянської історії, сюжети Першої світової війни виявилися нібито другорядними порівняно з революційними й воєнними подіями комуністичної доби. Отже закономірно, що найбільшу увагу О.Реєнт та Б.Янишин приділили саме сучасному етапу розвитку історіографічного процесу в Україні, який зводиться умовно до таких дослідницьких напрямів: орієнтаційний, економічний, соціальний, політичний, зовнішньополітичний, історія легіону УСС, перебіг воєнних операцій, полон, біженство і громадські організації, російська окупація Галичини й Буковини, регіоналістика, «культура війни» та ін.

Автори наголошують на тому, що нині в українській історичній науці спостерігається справжній бум у галузі дослідження різних соціальних аспектів Першої світової війни в Україні – як на макро-, так і на мікрорівні, що

зумовлено насамперед зміною наукових пріоритетів в історіографічному процесі наприкінці ХХ ст. Ознайомившись з основними векторами досліджень європейських та російських істориків, вітчизняні фахівці сприйняли провідну на той час парадигму соціальної історії, яка головний наголос робила на дослідженні проблем людини (національних, соціальних, культурних, ментальних тощо) у Великій війні, звертаючи меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини. Такий підхід, на думку О.Реєнта та Б.Янишина, має стати достатньо продуктивним для дослідження історії українських територій у час тієї війни. Доцільність такого підходу мотивується тим, що значна частина українських земель опинилася в епіцентрі бойових дій, стала прифронтовою зоною, суспільні процеси тут характеризувалися як різновекторністю, динамізмом, так і особливою своєрідністю, що й підтверджують розробки вітчизняних авторів, зокрема такої раніше замовчуваної теми, як проблема біженців (до них також зараховують «виселенців» і «вигнанців») у Першій світовій війні.

Як зазначають автори розділу, серед українських регіонів найкраще було вивчено (в тому числі й у вигляді дисертаційних праць) історію Галичини та Буковини, а також частково Волині, де дослідники звертали увагу насамперед на політику австрійської й російської адміністрацій (щоправда, без проведення компаративістського аналізу), соціально-економічне становище населення, умови його виживання у воєнний час, проблему біженства. Робиться наголос, що саме при вивченні регіональних аспектів доречним і необхідним видається застосування методів соціальної історії.

Отже, на думку О.Реєнта та Б.Янишина, з якою важко не погодитися, кардинальна зміна умов історіографічного процесу на початку 1990-х рр. значною мірою вплинула на стан вивчення та зацікавленість історією українських територій у Великій війні. Однак цей регіональний підхід не міг покрити собою необхідність створення вітчизняної синтетичної праці, де цілісність життя українського суспільства розглядалася б упродовж 1914–1918 рр. у різних площинах. Автори констатують, що на сьогодні наша історіографія налічує чималий масив праць, написаних із різних методологічних позицій та з більшою чи меншою науковою вартістю й новизною. Але для багатьох із них характерні вузькість (подекуди фрагментарність) у виборі предмета дослідження, а отже, у них не охоплено всієї складності проблематики Першої світової війни. Відповідно потребують, серед іншого, подальших студіювань розвиток міжнаціональних відносин на українських територіях, особливо на рівні ментальності «простих» обивателів, питання військово-історичної антропології, широкий спектр різних аспектів духовного життя, що виникли або зазнали змін унаслідок усеосяжного впливу війни на різноманітні сфери життя українського суспільства, у тому числі освіти, виховання, сімейні відносини, пресу і книгодрукування, релігію, форми колективного й індивідуального побуту, очікування, цінності, що відноситься до одного з найбільш перспективних напрямів європейської історіографії Першої світової війни – «культури війни», низка проблем із життя воєнного соціуму – історія повсякденності, жінок, дітей, різних соціальних груп тощо.

Отож, вирішуючи поставлені завдання, авторський колектив наукового дослідження наголошує на тому, що Перша світова війна є вагомим віхою у справі досягнення ідейної консолідації української нації, важливим етапом вітчизняного державотворення й забезпечення соборності українських земель. Невипадково на сторінках рецензованого видання його автори значну увагу приділили багатьом аспектам актуалізації «українського питання» під час Великої війни, яке перетворилося на важливу проблему міжнародного життя, а сам український народ – з об'єкта на суб'єкт міжнародного права, як серед політикуму й більш широких кіл у Росії та Австро-Угорщині, так і для керівництва Центральних держав, Антанти. Адже, не маючи на початок світової війни своєї державності, українські території займали особливе місце у стратегічних планах обох ворогуючих блоків, що перетворювало Україну не тільки на один із найважливіших плацдармів воєнного протиборства, а й вагомий регіон у перекроюванні Європи. Як зазначає В.Солдатенко, «об'єктивно «українське питання», і, відповідно, роль незалежної української державності у структуруванні центрально-східноєвропейського державно-політичного простору знайшли певне відображення у стратегічних планах Центральних держав (Німеччини й, меншою мірою, Австро-Угорщини) напередодні та під час Першої світової війни. Україну вони розцінювали як важливий чинник послаблення, а то й розвалу Російської імперії». Натомість керівництво країн Антанти, на відміну від Центральних держав, переслідуючи у Великій війні власні великодержавні політичні цілі, «залишало розв'язання «українського питання» загалом поза увагою» (с.108).

Початок Великої війни радикально змінив національно-політичну ситуацію для українців, державницькі змагання яких переходили із загальнотеоретичної в конкретно-політичну площину. За словами О.Рубльова, «зважаючи на те, що по обидва боки від Збруча людність лояльно ставилася до імперій, під пануванням яких перебувала, що формально розвело її по антагоністичних мілітарних таборах, українці Галичини й наддніпрянські емігранти, зорієнтувавшись у ситуації, узяли національно-політичну ініціативу у свої руки» (с.343). У студіях на сторінках видання науковці висвітлили, поряд з іншим, реальне становище політичних сил українства в Росії та Австро-Угорщині, проаналізували пошук ним шляхів національного державотворення в умовах війни, роль та участь вітчизняної інтелектуальної еліти в націєтворчих процесах, причини й заходи з активізації репресивної політики російського уряду, чинники ворожого ставлення російської громадськості до українського національно-визвольного руху та ін.

Можна погодитися з тими окремими твердженнями, що однастайності у визначенні майбутнього України не існувало ані серед широких кіл українства, ані серед його провідного інтелектуального прошарку – інтелігенції, у центрі уваги якої перебували як загальні питання національної ідеї, так і головні шляхи та механізми розв'язання безпосередньо «українського питання». Зокрема, на думку І.Коляди, «за наявності загальної спільної мети, що полягала в національному визволенні українського народу, кожне політичне угруповання пропагувало свій власний шлях до його конкретної реалізації, а

інтелігенції так і не вдалося підвести під український рух широку соціальну базу» (с.318). Утім, беззаперечним є факт, що українська інтелектуальна еліта відігравала непересічну роль у процесі національної ідентичності й пробудження національних почувань, накресливала національні соборницькі вимоги.

Актуалізація «українського питання» у суспільстві в роки Великої війни, яке було розділене не лише кордонами ворогуючих блоків, а й ідеологічними поглядами, на своєму шляху зіткнулася з багатьма перепонами як об'єктивного, так і суб'єктивного плану. За словами В.Милька, який з'ясував позицію депутатів Державної думи щодо «галицького питання», відсутність конкретних результатів його обговорення в умовах проведення урядом політики зросійщення була «обумовлена браком у російському парламенті представників українського національно-визвольного руху, непослідовністю позиції кадетів щодо вказаної проблеми та небажанням (і нездатністю) лівих фракцій вийти за рамки тактики боротьби за революційний електорат шляхом виголошення емоційно-риторичних промов. Така ситуація вела до поступового (а, можливо, і надто повільного) усвідомлення представниками національно свідомого українства необхідності самостійної боротьби за свої політичні та культурницькі права» (с.332).

Збройне протистояння імперій сколихнуло національні почування українців у Росії й Австро-Угорщині, примусило боротися не лише за власне виживання як окремого етносу, а й виразно заявити про свої політичні вимоги щодо створення української соборної держави. Утіленням самостійницьких, соборницьких ідей, висунутих ще на зламі ХІХ–ХХ ст. галицькими українськими політичними партіями й згодом розвинутих політичними емігрантами з Наддніпрянщини напередодні та на початку Першої світової війни, стало заснування ними в перші її дні Союзу визволення України (СВУ), який мав уособлювати безпартійну політичну репрезентацію Центральної та Східної України, а його завданням стало відродження самостійної української держави. Політична орієнтація СВУ на Центральні держави свідчила, на думку І.Патера, про те, що ця «організація реально оцінювала міжнародну ситуацію, мала власну концепцію щодо ролі «українського питання» в європейській політиці» (с.375). Науковці на сторінках рецензованої книги доводять, що попри негативне сприйняття переважною більшістю наддніпрянських політичних організацій, які мріяли про автономію в межах Росії, права СВУ з її австро-німецькою орієнтацією на репрезентацію національно-політичних інтересів східноукраїнських земель, тактичною лінією в національно-визвольній справі цієї організації від перших днів заснування була орієнтація на власні сили, а найближчою практичною метою політики – соборність України.

Війна «націоналізувала» українців, мобілізованих до армій багатонаціональних Російської та Австро-Угорської імперій, де відбувалося усвідомлення ними власної національної ідентичності. Натомість тимчасова російська окупаційна адміністрація висилала із західних українських регіонів десятки тисяч осіб – австрійських підданих, котрі мали досвід цивілізованої національної політики, до внутрішніх губерній Росії. Таким чином вона мимоволі сприяла

тісним контактам власних підданих-«малоросіян» із галицькими українцями. Зрештою, за словами О.Рубльова, «саме царат і російські націоналістичні організації такими діями значною мірою спричинили/уможливили вибух Української революції навесні 1917 р.» (с.361).

Мобілізаційні зрушення та соціальне виснаження. Перша світова війна кардинально вплинула на всі сфери життя населення українських регіонів, на території яких відбувалися кровопролитні бої. Саме цими теренами з півночі на південь пролягала широка смуга Південно-Західного та Румунського фронтів, східніше за якими простягався тил російської армії, що теж не в меншій мірі ніс на собі важкий тягар воєнного лихоліття: постачання, розквартирування військ, лікування поранених і хворих, розміщення сотень тисяч біженців та евакуйованих, налагодження виробництва для забезпечення найнеобхідніших потреб. Від економічного й людського потенціалу України значною мірою залежали стабільне існування та життєдіяльність інших європейських регіонів Російської імперії. Без її хліба, вугілля, металу успішне ведення бойових дій і забезпечення фронту й тилу всім необхідним було неможливим. Із текстів авторів нарисів про соціально-економічні процеси в українських губерніях у роки Великої війни (О.Рєєнт, О.Сердюк, В.Шевченко, Г.Турченко) чітко проступає думка, що затяжний характер ведення війни невпинно спрямовував економічний розвиток Російської імперії (особливо українські промислові регіони) у суто мілітарне русло. Однак правлячі кола Росії, попри відверте втручання держави в економіку, виявилися неспроможними «підтримати хоча б мінімальну рівновагу в господарському житті. Армія стала головним споживачем і промислової, і сільськогосподарської продукції, а тил був кинутий напризволяще» (с.405). Такі диспропорції у час воєнного лихоліття посилювали соціальну напругу, а тому не дивно, що скрутне життя та важкі умови праці сприяли розгортанню робітничого, селянського руху.

За час війни сталися кардинальні зміни в етнонаціональному й соціальному складі українських регіонів, особливо посилився мультинаціональний характер Півдня Російської імперії. Попри певні проблеми, у цілому спілкування не виходило «за цивілізовані рамки й не набувало форм відкритих конфліктів на національному ґрунті» (с.412). Війна сприяла розширенню контактів місцевого населення й посиленню обміну інформацією з навколишнім світом. Зокрема, Ф.Турченко, здійснивши ґрунтовний аналіз зміни світогляду окремих соціальних груп стосовно мешканців села, констатував, що «все це в комплексі можна характеризувати як осучаснення засобами війни українського селянства, його модернізацію, прилучення його хоча й до специфічних, але все ж таки цілком реальних стандартів ХХ ст.» (с.414).

У книзі робиться наголос на новому статусі жінки в мілітаризованому суспільстві, перед якою відчинилися двері у світ, що традиційно належав «сильніший» статі. Перша світова війна почала змінювати традиційне співвідношення, коли чоловіки перебували на полі бою, а жінки пасивно чекали на них у тилу. Тепер вони служили на фронті сестрами милосердя, проявляли героїзм на передовій, працювали на військових підприємствах, заміщали чоловіків на важких роботах, брали участь у страйковому русі, без чоловічої опіки мірували

до міст. Нові обов'язки спричинювали зміни у світогляді жінки, додавали їй самоповаги та впевненості, що, зрештою, впливало й на чоловіків, формувало нові стосунки у сім'ї, які відповідали стандартам модерної епохи.

Війна, а тим більше настільки глобального та затяжного характеру, як Перша світова, завжди пов'язана з докорінними змінами у житті всього суспільства, а отже, і кожного його члена. Посилення загальної кризи в умовах воєнного лихоліття, дезорганізація, занепад поглибили конфлікт між державою і громадянами, знизили моральний поріг суспільства, знецінили людське життя до мізерної статистичної величини. За словами О.Вільшанської, «війна ставала дедалі важчою буденністю, тлом тяжкого повсякденного життя, у втомленому суспільстві назріла криза» (с.465). Воєнне лихоліття стало, таким чином, випробуванням моральних принципів і стійкості щодо існуючих труднощів пересічних громадян. Десятки мільйонів людей було вирвано зі свого звичного соціального середовища, втрачалися соціальні, економічні, культурні й духовні зв'язки, відбувався розпад соціальних груп. Усе це вело до «переоцінки цінностей», що об'єктивно посилювало маргіналізацію, і як наслідок – збільшувалася кількість людей девіантної поведінки. Природним було зростання у воєнний час статистики кримінальних і побутових злочинів, хуліганства, порушень громадського порядку, аморальності в повсякденному житті.

Багато людей поступово перетворювалися на духовних і соціальних люмпенів, повністю залежних від непередбачуваних і безконтрольних дій влади, демагогів та авантюристів. Можна погодитися з висновком О.Кириєнка, що Перша світова війна, яка змінила суспільну психологію й індивідуальну свідомість людей, стала величезним випробуванням для соціуму. Люди втрачали не лише свою звичну роботу, спосіб життя, матеріальні блага, але й традиційні цінності. Найбільш уразливими виявилися жінки, діти, особи літнього віку, скалічені фронтовики, військовополонені. Як констатує автор, «війна забрала найбільш сміливих, відданих та чесних людей. Ті, кому вдалося вижити, були втягнуті у вир подальших революційних та воєнних подій, які тривали до 1920-х рр. Соціальна маргіналізація перетворила людей на маріонеток в ідеологічних і пропагандистських іграх політичних сил, обумовила численні військові та політичні злочини, погроми, низьку політичну культуру мас» (с.480).

Важливе місце у книзі посіла проблема біженства в українських губерніях – соціально-політичного явища, що стало однією з найбільш похмурих сторінок Великої війни. Трагедію біженства, коли мирні люди, силою обставин позбавлені звичного життєвого укладу та житла, змушені були цілими селами й містечками зриватися з рідних місць і рухатися без певної мети у глиб імперії, розділили мільйонні маси населення не тільки Галичини, Буковини, Волині, Поділля, а й Царства Польського, Прибалтики, Білорусі, Кавказу. Авторці ґрунтового нариса про зазначену проблему, Т.Лазанській, удалося розкрити всю повноту цієї драми, викликаній не тільки об'єктивними чинниками розгортання воєнних подій, а й політикою військової та цивільної влади стосовно своїх співвітчизників у прифронтових районах.

Уже в перший рік воєнного протистояння, коли було зруйновано усталений уклад у Галичині, на Буковині й Волині, біженство з цих регіонів набуло

неабияких розмірів. Утім, воно не йшло ні в яке порівняння з рухом на схід мирних жителів прифронтових районів навесні – улітку 1915 р., під час відступу російської армії. Заручниками політики самодержавної влади стали мільйони громадян, яких здебільшого примусово зганяли з рідних місць проживання й висилали у внутрішні губернії Російської імперії, прирікаючи на розорення, гіркі поневірвання, а то й загибель. Згубними для економіки прифронтової смуги виявилися накази російської ставки, згідно з якими в разі відступу слід було залишати пустку. Непосильні реквізиції худоби, фуражу, збіжжя, примусові роботи остаточно підривали економічну основу господарювання у прифронтовій смузі. На думку Т.Лазанської, «шкідливою для держави у цілому виявилася насильницька евакуація населення, яка призвела до додаткових витрат державних коштів. Сама присутність великої кількості знедолених біженців повсюдно посилювала й без того гнітюче враження від невдалих воєнних дій російської армії, сіяла у суспільстві недовіру у військово-могутність Російської імперії та її влади. Невиправдані жертви, які несло мирне населення на олтар війни, створювали додаткову напругу у суспільстві, що посилювалася з кожним роком війни, а разом з іншими факторами прискорювала падіння самодержавного ладу» (с.508–509).

На завершальному етапі Великої війни, в умовах політичної та соціально-економічної нестабільності гостро постала проблема не тільки організації соціального захисту, а й проведення реєвакуації біженців. Зокрема, влада Української Держави в доволі несприятливих зовнішніх умовах, за цілої низки економічних і фінансових проблем спромоглася вписати у систему політичних координат це досить складне завдання. Його реалізацією займалася відповідна вертикаль, реформована центральна ланка, де на першому місці перебував біженецький департамент МВС. Л.Жванко акцентує увагу на тому факті, що «угоди української сторони з австро-угорськими, німецькими, польськими та російськими представництвами щодо репатріації біженців стали одним із перших у ХХ ст. прикладів міждержавного врегулювання нової гуманітарної проблеми, з якою зіткнулася цивілізація, розплачуючись за амбіції колишніх імперій» (с.533).

Порушується у книзі й така важлива проблема, як діяльність громадських організацій на українських територіях у роки Великої війни у справі допомоги як пораненим, хворим і скаліченим військовослужбовцям, так і різним категоріям постраждалого цивільного населення, що набула величезних розмірів. Як з'ясував О.Донік, найбільш вагомою та досить відчутною була гуманітарна робота осередків усеросійських союзів земств (ВЗС) і міст (ВСМ), тісно пов'язаних з органами місцевого самоврядування. Особливо важливу роль у справі опіки вояків і цивільних, у тому числі біженців, ці громадські організації відіграли у прифронтових районах – у Галичині, на Волині й Буковині. На думку автора, у цілому в роки Першої світової війни діяльність громадських об'єднань добродійного спрямування в Україні «виявилася досить ефективною, стала [...] яскравим прикладом згуртування суспільства у кризовий період новітньої вітчизняної історії, викликаний екстремальними умовами воєнного часу» (с.559).

Окремий блок нарисів присвячено соціальному й культурному виміру православного та греко-католицького духовництва, його світоглядним засадам, становищу релігійних громад під час Великої війни. Так, Г.Степаненко дослідила систему благодійності православної церкви, яка передбачала, зокрема, опіку родин військовослужбовців, матеріальну підтримку шпиталів тощо, а її функціонування «забезпечувалося не лише примусовими заходами, що засвідчує подвижництво багатьох православних священників, активне і сумлінне соціальне служіння окремих представників білого духовенства та чернецтва» (с.570). На думку А.Заярнюка та В.Расевича, війна серед іншого поставила під сумнів цілий комплекс світоглядних засад греко-католицького священства, визначальних для формування власної ідентичності. Відзначили автори й таку особливість, що «разюча схожість у поведінці, з одного боку, австрійської, а з іншого – російської цивільної та військової адміністрації, була одним із головних чинників того відчуження між служителями релігійного культу й державою, яке гостро відчувало в роки війни греко-католицьке духовенство» (с.620).

Упродовж 1914–1918 рр., як зазначив А.Стародуб, представники австро-угорського та російського військового командування й цивільної адміністрації серйозно ставилися до релігійного чинника. Зокрема, віденський уряд здійснював заходи, які «зводилися майже виключно до каральних акцій щодо всіх запідозрюваних у москвофільстві», утім офіційному Відню «не вдалося віднайти ефективної моделі, яка б запобігала зміні конфесійної ситуації в Галичині, однак виключала безпосереднє використання силового тиску». Натомість головними причинами невдалих російських спроб використання релігійного фактора, а саме «операції з «возз'єднання» з православною церквою, були неприхована заполітизованість православних місіонерів і неадекватні уявлення про нібито загальне бажання греко-католиків зректися унії» (с.588).

Останній розділ книги присвячено розгляду переважно політико-ідеологічних і військових питань в Україні на завершальному етапі Великої війни, яка активізувала національно-визвольні змагання українців, а саме у часи існування Української Центральної Ради, гетьманату П.Скоропадського, Директорії, ЗУНР. Із текстів нарисів чітко простежується думка, що успішній реалізації справи побудови незалежної України не тільки наприкінці Першої світової війни, а й у цілому в період національної революції 1917–1921 рр. завадила асинхронність етнополітичного розвитку доволі просунутої з погляду національної свідомості Галичини та дещо відсталोї у цьому розумінні підросійської України, де відповідний революційний рух лише «прямував до того, щоб вийти на свій власний шлях, щоб вирватися з магнетичного поля імперщини»⁷.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що колективна праця «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» стала помітним явищем в українській історичній науці. У книзі ґрунтовно й ретельно аналізується комплекс складних і суперечливих проблем періоду Першої світової війни в Україні. Це видання

⁷ Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // *Його ж.* Між історією й політикою. – Мюнхен, 1973. – С.216.

сміливо можна віднести до наукової продукції новаторського типу, яка не лише відтворює історичні картини непростого часу Глобального воєнного лихоліття, а й спонукає до певних роздумів і міркувань про шляхи розвитку сучасної України.

Історики – не судді, їхнє завдання полягає в тому, щоб описати й пояснити реальні історичні трансформації. Тим більше, вони не ставлять перед собою мети створення якоїсь узагальнюючої теорії національно-державного будівництва, чи то за умов війни, чи в мирний час – це предмет дослідження інших наук. Однак історики можуть представити широку панораму емпіричних студіювань, які дозволяють дослідникам другої хвилі класифікувати й узагальнювати досвід становлення української державності як процесу, що відбувався в рамках більш Глобальної історії воєнного лихоліття початку ХХ ст. Однак, попри все зазначене, у цьому аналізі істориків має бути присутньою певна система координат з обумовленою точкою відліку, інакше історичний процес перетвориться на описання безкінечної множини окремих подій. Такою реперною точкою в рецензованій праці й стала Велика війна, а головний вектор в аналізі масштабної трансформації суспільства почала визначати саме потужна динаміка становлення української нації-держави як суб'єкта світового суспільного процесу. І авторському колективу, як на наш погляд, удалося впоратися з вирішенням цих завдань.

Насамперед, це стосується осмислення імперського минулого, яке й до сьогоднішнього дня все ще залишається актуальним. Якими б трагічними не виявилися роки Першої світової війни, але після 1918 р. хід історії круто змінився. Падіння імперій Гогенцоллернів, Габсбургів, Романових, а також Османської імперії поклало кінець легітимності імперського типу правління. Із периферійних осколків цих утворень виникло нагромадження хай спершу слабких, переважно аграрних національних держав у Центральній та Східній Європі. Однак в подальшому сам факт створення Ліги Націй уже знаменував собою прагнення до легітимації цих нових національних держав – відтепер національна держава стала міжнародною нормою. Для подальшої долі України це було вкрай важливим.

Криза воєнного лихоліття показала водночас, що всі національні держави пережили капіталізм подібним чином, але відбувалося це не за одним лекалом. Досвід України засвідчує, що національна спільнота, покриваючи собою класове розмежування, поступово пов'язувала окремі групи своєрідним соціальним клеєм, у ролі якого виступала ідея «спільності історичної долі» – не в метафізичному розумінні фатуму, а як колективне устремління до майбутнього, котре мало ще згодом оформитися й утвердитися у площині загальноприйнятої літературної мови, усвідомлення спільності історичної долі, спільної культури й норм повсякденного життя, а в кінцевому підсумку – в утворенні громадянського суспільства в рамках спільних законів та політичних інститутів.

Актуальність рецензованого дослідження полягає саме в тому, що й до сьогоднішнього дня проблеми розбудови нації-держави ще не вирішено в належній мірі. Усі ми маємо дійти згоди стосовно того, що національну спільноту нам не створить «ані цар, ані Бог, ані герой», адже вона є продуктом довгого і

складного історичного процесу. Консолідація нації забезпечується взаємодією цілого ряду об'єктивних факторів (економічних, політичних, мовних, культурних, релігійних, географічних, історичних) та їх суб'єктивних відображень у колективній свідомості людей. Ці чинники можуть взаємно мінятися ролями, а значимість їх може чи то зростати, чи то знижуватися. «Але, – як зазначає теоретик націєтворення М.Грох, – три із них залишаються абсолютно не замінимими: (1) це «пам'ять» про спільне минуле, що тлумачиться як «доля» групи чи бодай її ключових елементів; (2) щільність та інтенсивність мовних або культурних зв'язків, які забезпечують більш високий рівень соціальної комунікації в рамках групи, ніж за її межами; (3) концепція рівності всіх членів групи, організованих у громадянське суспільство»⁸.

Зрозуміла річ, траєкторія будь-якого національного руху вичерпується лише тоді, коли програми щодо забезпечення дієвості всіх трьох факторів буде виконано. Однак, до честі авторського колективу рецензованого видання, у формуванні першого із зазначених чинників – *усвідомлення широкою громадськістю спільності історичної долі* – роль і значимість аналізованої праці вже є непересічною. Сьогодні ми стаємо свідками того, що у суспільному житті України практично відтворено ту саму триєдину комбінацію завдань, які складали у загальних рисах національну програму й сто років тому. Зрозуміла річ, що вирішувати їх доводиться за принципово нових умов глобалізації та інтеграційних процесів (Європейський, Євразійський союзи). Але попри все, три зазначені вище фактори знову ж таки пов'язані один з одним спільним пафосом – утвердження України як рівноправного суб'єкта сучасної світової спільноти. Знову на поверхню суспільного життя піднялися мовні й культурні вимоги, які, щоправда, дехто схильний вирішувати шляхом якщо не громадянської війни, то нагнітанням громадянського протистояння. Відтак уроки виснаження націєтворчого потенціалу України у часи воєнного лихоліття мали б нас дечому навчити.

⁸ *Хрох М.* От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процессы строительства наций в Европе // *Нации и национализм*. – Москва, 2002. – С.122.

В.М.Ткаченко (Київ)